

Beata JURKOWSKA *

KONFLIKT CYPRYJSKI I JEGO WPŁYW NA PROCES INTEGRACJI TURCJI Z UNIĄ EUROPEJSKĄ

CYPRUS DISPUTE AND ITS IMPACT ON THE INTEGRATION PROCESS BETWEEN TURKEY AND EU

Abstract

Cyprus dispute lasts over 35 years. Prime Minister of Turkey Recep Tayyip Erdogan announced that Ankara would not accept Cyprus as the chairman of the council of the European Union in the second half of 2012 year, if there is no earlier agreement concerning uniting of the island. Cyprus was divided in 1974 in response to a coup made by the Cypriot National Guard on the President of Cyprus Makarios III. In 1983, The Turkish Republic of Northern Cyprus declared itself independent from the Republic of Cyprus. The country was condemned by the United Nations, and is not recognized by any countries other than Turkey. Ankara, which in 2005 started accession negotiations with EU refuses to recognize Republic of Cyprus inhabited mainly by Greeks what causes the conflict between both countries and remains an obstacle to Turkish aspirations to become the member of European Union.

Słowa kluczowe: konflikt cypryjski, Cypr, Turecka Republika Cypru Północnego, Turcja, integracja europejska

Numer klasyfikacji JEL: F51

Wstęp

Konflikt cypryjski trwa już ponad 35 lat. Premier Turcji Recep Tayyip Erdogan, zapowiedział, że Ankara nie zaakceptuje Cypru w charakterze przewodniczącego Rady UE w drugiej połowie roku 2012 r., jeśli wcześniej nie będzie porozumienia dotyczącego zjednoczenia wyspy. Ankara ostrzega, że stosunki między Turcją i Unią Europejską "ulegną zamrożeniu", jeśli Cypr przejmie przewodnictwo w Radzie UE w drugiej połowie 2012 r. bez rozwiązania problemu podzielonej wyspy. Od 1974 r. Cypr jest podzielony na będącą członkiem Unii Europejskiej Republikę Cypru i uznawaną jedynie przez Turcję Republikę Turecką Cypru Północnego. Turcja, która od 2005 r. prowadzi negocjacje akcesyjne z UE, nie uznaje zamieszkaną głównie przez Greków Republikę Cypryjskiej, co powoduje konflikt pomiędzy oboma państwami i przeszkodę w dążeniach Ankary do członkostwa w Unii Europejskiej.

* Doktoranka, Katedra Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych, Uniwersytet Łódzki.

1. Przyczyny i przebieg konfliktu cypryjskiego

Przyczynami konfliktu cypryjskiego są zaszłości historyczne. Na przestrzeni wieków Cypr często zmieniał suwerena. Powodem tego było strategiczne położenie wyspy we wschodniej części Morza Śródziemnego. Stała się ona przedmiotem zainteresowania wielu państw. Wyspa znajdowała się m.in. pod panowaniem egipskim, greckim, fenickim, asyryjskim, perskim, rzymskim i bizantyjskim¹. W 1571 r. Cypr przeszedł pod rządy Turków². Od tego momentu zaczęła się tam kształtować mniejszość turecka³. Panowanie Turków trwało na Cyprze do 1914 r. Następnie znalazł się on po rządami Wielkiej Brytanii, a w 1925 r. uzyskał status brytyjskiej kolonii⁴.

Konflikt pojawił się na początku lat 50., kiedy to Wielka Brytania nadała Cyprovi autonomię. Rząd na Cyprze wraz z głową Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego arcybiskupem Makariosem wystąpili z propozycją przyłączenia wyspy do Grecji (*enosis*⁵). Sama idea *enosis* powstała już pod koniec XIX i początkowo była skierowana przeciw Brytyjczykom⁶. Dopiero po zakończeniu II wojny światowej wykorzystano ją przeciwko Turkom cypryjskim⁷. W 1950 r. Grecy cypryjscy przeprowadzili w kraju referendum, które wykazało 95% poparcie dla idei przyłączenia wyspy do Grecji, na co rząd brytyjski się nie zgadzał⁸. W odpowiedzi w 1955 r. Grecy utworzyli tajną Organizację Narodową Bojowników Cypryjskich (EOKA), która stosując metody terrorystyczne rozpoczęła walkę z administracją brytyjską. W całą sprawę zaangażowały się również Grecja i Turcja. Rząd w Ankarze przeciwny idei *enosis*, wysunął swoją propozycję- *taksim*, która miała polegać na podziale Cypru pomiędzy Grecję i Turcję, na co nie chciały się jednak zgodzić Ateny. W takiej sytuacji Wielka Brytania uznała, że jedynie przyznanie niepodległości Cyprovi może rozwiązać problem⁹.

W 1959 r. doszło, dzięki usilnym zabiegom dyplomacji brytyjskiej, do podpisania w Zurychu i Londynie umowy pomiędzy Wielką Brytanią, Grecją i Turcją. Na mocy tej umowy utworzono w 1960 r. niepodległą Republikę Cypru złożoną z dwóch zamieszkujących ją narodów: greckiego i tureckiego, przy czym ustalono, że większy udział we władzy będą mieli Grecy¹⁰. Turcy, mimo iż stanowili tylko 18% ludności wyspy, nie chcieli się na to zgodzić. Domagali się uzyskania równych praw, a nie tylko praw mniejszości jakie dawała im cypryjska konstytucja. Jednakże to właśnie dzięki niej posiadali oni silniejszą pozycję niż wynikałoby to z ich udziału w ogólnej liczbie mieszkańców wyspy¹¹. Prezydentem republiki został arcybiskup Makarios, a wiceprezydentem Turek- Fazıl Küçük. Został również podpisany traktat gwarancyjny pomiędzy Grecją, Turcją oraz Wielką Brytanią, który dawał tym państwu prawo do podejmowania działania w razie zagrożenia porządku konstytucyjnego na

¹ M. Borucki, *Historia powszechna 1945-1996*, Wydawnictwo Mada, Warszawa 1996, s. 206.

² A. Wyczański, *Historia powszechna. Wiek XVI*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1987, s. 196.

³ Grecy zamieszkują Cypr od co najmniej XIII wieku p.n.e..

⁴ M. Toporek, *Historia powszechna 1945-1998*, Małopolska Oficyna Wydawnicza Korona, Kraków 1998, s. 193.

⁵ Znana również jako *Mehali Idea*- idea Wielkiej Grecji.

⁶ D. Jędrzejczak (red.), *Nowa dziesiątka Unii Europejskiej*, Dialog, Warszawa 2005, s. 19.

⁷ M. Kuczyński, *Krwawiąca Europa*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2001, s.11.

⁸ D. Jędrzejczak (red.), *Nowa dziesiątka Unii Europejskiej*, op. cit. s. 20.

⁹ M. Toporek, *Historia powszechna 1945-1998*, op.cit., s. 193.

¹⁰ Na czele państwa miał stać prezydent narodowości greckiej i wiceprezydent narodowości tureckiej. Prezydenta mieli wybierać Grecy, a wiceprezydenta Turcy. Rada ministrów miała składać się z siedmiu Greków i trzech Turków. W pięćdziesięcioosobowym parlamencie Turcy mieli 15 miejsc. Armia miała się składać w 60% z Greków i w 40% z Turków.

¹¹ Turecki wiceprezydent miał prawo weta wobec postanowień rządu. Projekty ustaw mogły być przyjęte tylko gdy popierała je większość posłów w ramach każdej społeczności, co powodowało, że przy braku większości wśród posłów tureckich projekty ustaw nie mogły być przegłosowane pomimo tego, że opowiadała się za nimi większość parlamentarzystów. Dodatkowo w pięciu większych miastach przewidziano oddzielne magistraty dla Turków i Greków.

wyspie. Dodatkowo Brytyjczycy uzyskali dwie bazy wojskowe na południu wyspy- w Akrotiri oraz Dekalii¹².

W listopadzie 1963 r. roku prezydent Makarios zaproponował zmiany w cypryjskiej konstytucji (tzw. 13 punktów Makariosa) dotyczące m.in. zniesienia weta dla Turków oraz likwidacji oddzielnych magistratów, które parlament zaczął następnie wcielać w życie. Wywołało to protesty cypryjskich Turków oraz odbiło się na wzajemnych relacjach Turcji i Grecji¹³. W celu obrony ludności tureckiej Turcja wysłała w sierpniu 1964r. na wyspę 64 bombowce. Nie powiodły się próby łagodzenia konfliktu na forum NATO. Sprawa trafiła więc pod obrady Rady Bezpieczeństwa ONZ. Na podstawie jej decyzji z 4 marca 1964r. wysłano na Cypr Siły Pokojowe ONZ - UNFICYP¹⁴.

Na znak protestu przeciw zmianom w konstytucji proponowanym przez prezydenta Makariosa, tureccy ministrowie w cypryjskim rządzie odmówili dalszego uczestnictwa w pracach parlamentu¹⁵. Zaczęto tworzyć na Cyprze odrębne organy administracji oraz rozpoczęto przesiedlenia ludności tureckiej do skupisk tureckich¹⁶.

W 1965 r. Grecja domagała się utworzenia na wyspie państwa jednolitego czyli rządzonego przez większość oraz przyznania greckiej części ludności Cypru prawa do samostanowienia, łącznie z prawem do zjednoczenia państwa z Grecją. Chcieli oni zmiany konstytucji z 1960 roku. Pod nieobecność tureckich posłów, parlament cypryjski uchwalił nową ordynację wyborczą, likwidując odrębne listy narodowościowe i wprowadzając wspólne dla Turków i Greków. Dodatkowo, sprawujący od 1967 r. władzę w Grecji reżim wojskowy popierał działania terrorystycznej organizacji EOKA, które zmierzały do enosis oraz odsunięcia od władzy Makariosa, który stał się przeciwnikiem zjednoczenia¹⁷.

W tej sytuacji w lipcu 1974r. doszło na Cyprze do zamachu stanu, przeprowadzonego przez ateńskich pułkowników¹⁸. Nie widząc reakcji ze strony Wielkiej Brytanii, 20 lipca 1974r. Turcja wysłała na wyspę swoich żołnierzy. Na skutek tych działań w 1975r. Kongres USA nałożył Turcji embargo na broń. W lutym tego samego roku, po przeprowadzeniu podziału wyspy, Turcy utworzyli Państwo Federacyjne Turków Cypryjskich. W wyniku tych działań około 250 tys. Greków, musiało opuścić tereny zajęte przez armię turecką¹⁹.

Impas w rozwiązaniu problemu cypryjskiego trwał do 1983 roku. W tym czasie Turcy cypryjscy domagali się utworzenia federacyjnego państwa złożonego z dwóch stref oraz obecności wojsk tureckich na Cyprze jako gwaranta bezpieczeństwa. Żądali ustalenia granic pomiędzy strefami, a także kontroli ruchu ludności między nimi. Grecy natomiast chcieli utrzymania swobody poruszania się na całym obszarze wyspy²⁰.

W końcu, 15 listopada 1983r., proklamowano utworzenie Tureckiej Republiki Cypru Północnego (*Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti*)²¹. Dwa lata później odbyły się tam pierwsze wybory prezydenckie oraz wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego. Pierwszym prezydentem Republiki

¹² A. Adamczyk, *Cypr. Dzieje polityczne*, Wydawnictwo Akademicki DIALOG, Warszawa 2002, s. 181.

¹³ D. Passent, *Cypr jako problem międzynarodowy*, [w:] *Encyklopedia świat w przekroju 1965*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1965, s. 361-362.

¹⁴ M. Kuczyński, *Krwawiąca Europa*, op.cit., s.15.

¹⁵ D. Jędrzejczak (red.), *Nowa dziesiątka Unii Europejskiej*, op. cit. s. 23.

¹⁶ W. Knypel, *Cypr*, [w:] *Encyklopedia świat w przekroju 1964*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1964, s. 56.

¹⁷ Chciał on prowadzić politykę niezależną od Grecji i Turcji. Uważał, iż utrzymanie pokoju na wyspie i odbudowa pozytywnych relacji pomiędzy cypryjskimi Grekami i Turkami jest możliwa tylko, jeżeli obce państwa nie będą ingerowały w wewnętrzne sprawy Cypru.

¹⁸ K. Rozalicz, *Sprawa Cypru w stosunkach międzynarodowych* [w:] *Encyklopedia świat w przekroju 1975*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1975, s. 361-362.

¹⁹ D. Jędrzejczak (red.), *Nowa dziesiątka Unii Europejskiej*, op. cit. s. 25.

²⁰ B. Nitecka-Jagiełło, *Cypr* [w:] *Encyklopedia świat w przekroju 1981*, Wiedza Powszechna Warszawa 1981, s.59.

²¹ *Declaration of Independence by Turkish Cypriot Parliament on 15 November 1983*, <http://www.atcanews.org/archive/declarationofindependence.pdf>.

został Rauf Denктаş. Państwo Turków cypryjskich obejmuje 36% powierzchni Cypru oraz jest uznawane jedynie przez Turcję²². Posiada również status obserwatora w Organizacji Konferencji Muzułmańskiej²³. W wyniku embarga gospodarczego nałożonego na Turecką Republikę Cypru Północnego (TRCP) po ogłoszeniu niepodległości w 1983 r. jest ona uzależniona od pomocy finansowej Turcji²⁴.

Kolejne inicjatywy pokojowego rozwiązania sporu wysuwane przez ONZ w latach 1984-2002 były odrzucane raz przez jedną, raz przez drugą stronę. 4 lipca 1990r. rząd Republiki Cypru złożył wniosek o członkostwo w EWG. Komisja Europejska uznała, iż jest on jedynym legalnym rządem na wyspie odrzuciła sprzeciw Turków²⁵. 9 września 2002r. ogłoszono decyzję o przyjęciu Republiki Cypru w poczet członków Unii Europejskiej. W tym czasie trwały prace nad planem pokojowego rozwiązania konfliktu przedstawionym przez Sekretarza ONZ- Koffiego Annana. Plan ten zakładał utworzenie na Cyprze państwa federalnego, składającego się z dwóch wspólnot: greckiej i tureckiej oraz to, iż turecka część wyspy miała obejmować tylko 28,2%²⁶. Liczono, że strony dojdą do porozumienia w czasie szczytu w Kopenhadze 12 grudnia 2002 r., gdzie miano ogłosić datę przyjęcia Cypru w poczet państw UE. Propozycja ta jednak została odrzucona przez Turków cypryjskich, żądających dodatkowo wstrzymania integracji Cypru z UE. Jednak prace Sekretarza ONZ, Koffiego Annana, nad rozwiązaniem konfliktu nie ustawały. Jego kolejny plan zakładał utworzenie na Cyprze federacji, złożonej z dwóch wspólnot, jednak na ludność grecką nałożono pewne restrykcje²⁷. 24 kwietnia 2004 r. doszło do przeprowadzenia referendum w obu częściach wyspy, w którym ludność Cypru miała wypowiedzieć się w sprawie przyszłości wyspy. Jego wyniki okazały się dość zaskakujące dla opinii publicznej. Ludność turecka, przejawiająca zwykle tendencje separatystyczne, opowiedziała się w większości za zjednoczeniem Cypru (64%), natomiast ludność grecka zagłosowała przeciwko (75%)²⁸. Do porozumienia nie doszło i prezydent Rauf Denктаş zerwał negocjacje²⁹. W efekcie 1 maja 2004r. Republika Cypru, a *de facto* jej grecka część, stała się członkiem Unii Europejskiej³⁰. Krokiem w kierunku ocieplenia kontaktów była decyzja strony tureckiej podjęta w kwietniu 2003r. o otwarciu granicy na wyspie, dzięki której wiele rodzin po 29 latach mogło odwiedzić swoje domy w północnej części wyspy³¹.

2. Konsekwencje konfliktu cypryjskiego

Konsekwencjami politycznymi konfliktu cypryjskiego są poważne następstwa ekonomiczne. Z powodu uznania TRCP wyłącznie przez Turcję, została ona całkowicie uzależniona od tureckiej pomocy. Izolacja tego terenu, która miała doprowadzić do zjednoczenia wyspy, najbardziej

²² K. Trzciniński (red), *Dylematy państwowości*, ASPRA-JR, Warszawa 2006, s. 167.

²³ P. Łaski, *Secesja części terytorium państwa w świetle prawa międzynarodowego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1990, s. 102.

²⁴ J. Szatkowska, *Cypr [w:] Encyklopedia świat w przekroju 1988*, Wiedza Powszechna Warszawa 1988, s. 73.

²⁵ D. Jędrzejczak (red.), *Nowa dziesiątka Unii Europejskiej*, op. cit. s. 29-30.

²⁶ Obecnie zajmuje ona 37% wyspy.

²⁷ Ograniczono im m.in. możliwość powrotu do ich domów w północnej części wyspy.

²⁸ A. Kaya, *EU Integration Process: Prospects and Challenges for Turkey*, „Wspólnoty Europejskie”, 10/2005, s. 12-13.

²⁹ T. Majda (red.), *Leksykon wiedzy o Turcji*, op. cit., s. 56.

³⁰ W. Malendowski (red.), *Spory-konflikty zbrojne- terroryzm. Dysfunkcjonalne czynniki współczesnych stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Naukowe INPiD UAM, Poznań 2006, s.283.

³¹ Tamże, s. 28.

zaszkodziła tamtejszej ludności. Pomimo dużego potencjału rozwojowego³², północna część Cypru została doprowadzona do nędzy i zacołania³³.

W greckiej części wyspy PKB *per capita* przekracza 27 tys. USD i jest ponad trzykrotnie wyższy niż na północy (2007 r.). Grecy cypryjscy umiejętnie wykorzystują położenie wyspy. Dobra infrastruktura, niskie podatki oraz rozwój floty morskiej przyciągają zachodnich inwestorów, a głównym partnerem handlowym greckiej części Cypru jest Unia Europejska (tabela 1).

Tabela 1

Podstawowe wskaźniki ekonomiczne Cypru z podziałem na część grecką i część turecką w 2007 roku

Części Cypru	PKB (mld USD)	Dynamika PKB (%)	PKB <i>per capita</i> (USD)	Inwestycje (%PKB)	Inflacja(%) (CPI)	Stopa bezrobocia (%)
Cypr, cz. grecka	21.634	8.2	27,853	19,9	5.3	3.8
Cypr, cz. turecka	1.829	2.8	11,700	-	9,4	9.4

Źródło: CIA- The World Factbook- Cyprus, 20.07.2011, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/cy.html#Econ> i TRNC State Planning Organization, February 2008, 20.07.2011, <http://www.devplan.org/Frame-eng.html>.

O wiele gorsza sytuacja występuje w północnej części wyspy (tabela 1). Charakteryzuje ją niskie PKB, wysoka inflacja oraz bezrobocie. Winę za ten stan rzeczy Turcy cypryjscy przypisują nałożonemu na nich embargu. Skutkiem tego ponad połowa ich wymiany handlowej przypada na Turcję, która również całkowicie zaopatruje Cypr północy w wodę. Największe znaczenie ma jednak pomoc finansowa przekazywana przez Ankarę dla tej części wyspy³⁴.

Do konsekwencji konfliktu cypryjского zalicza się również to, iż Cypr oraz Grecja poprzez przynależność do Unii Europejskiej mają wpływ na decyzję o przyszłej akcesji Turcji do jej struktur. Już nie raz Grecja i Cypr blokowały negocjacje akcesyjne z Turcją³⁵. Jednakże to właśnie Unia Europejska może odegrać główną rolę w rozwiązaniu problemu cypryjского i wpłynąć na stanowisko stron konfliktu. Myśląc o przyszłym członkostwie w strukturach UE Turcja musi dążyć do poprawy stosunków z jej członkami- Grecją i Cyprem³⁶. Z drugiej strony również Grecja i Cypr chyba powoli zaczynają sobie zdawać sprawę z korzyści przystąpienia Ankary do Wspólnoty³⁷.

Podsumowanie

Turcja nie uznaje państwowości Cypru, a zamiast tego jako jedyny kraj na świecie, który uznaje niepodległość tzw. Tureckiej Republiki Cypru Północnego, powstałej w 1974 r. Obie strony od lat toczą negocjacje zjednoczeniowe, jednakże ostatnie porozumienie zostało odrzucone w 2004 r. w referendum przez Greków cypryjnych. Strona turecka liczy, że nowy układ zostanie zawarty do końca

³²Tereny zajęte przez armię turecką w 1974r. stanowiły bardziej rozwiniętą część wyspy. Duża część produkcji owoców cytrusowych oraz warzyw pochodziła właśnie z północnej części.

³³Tamże, s.292.

³⁴D. Adamczyk-Partyka, *Stosunki turecko-cyprijskie w świetle akcesji Turcji do Unii Europejskiej*, „Wspólnoty Europejskie- Biuletyn Informacyjny”2006, Nr 9, s.22-23.

³⁵K. Niklewicz, *Cypr zablokował start negocjacji Turków z Unią*, „Gazeta Wyborcza” 12.06.2006, <http://wyborcza.pl/1,86682,3409834.html>.

³⁶Rokowania pokojowe między cypryjскими Turkami a Grekami wznowiono we wrześniu 2008 roku.

Turcja chce referendum na Cyprze pod koniec 2009 roku, 13.07.2009, www.wiadomosci.gazeta.pl.

³⁷*Cypr i Grecja jednomyślnie: Turcja ma nasze poparcie*, 23.04.2009, <http://www.radaeuropey.org.pl/>.

tego roku, tak by 1 lipca 2012 r. Republika Cypru przejęła od Danii unijną prezydencję już jako kraj zjednoczony. W ten sposób Turcja – państwo, które od 2005r. negocjuje traktat akcesyjny z Unią Europejską – uniknęłaby problemu utrzymywania stosunków z Unią, na której czele stałoby państwo, którego nie uznaje. Z drugiej strony zaś Turcja, zamrażając relacje, zapobiegłaby trudnej sytuacji, w której to Cypr mógłby zablokować dalsze rozmowy akcesyjne. Od 2008 r. grupy negocjacyjne Greków i Turków cypryjskich spotykały się ponad 100 razy. Do uzgodnienia pozostało jednak wiele trudnych kwestii. Najtrudniejszymi są – obok rozwiązań ustrojowych – sprawa ewentualnego powrotu Greków cypryjskich do opuszczonych w wyniku inwazji domostw i los tureckich osadników, którzy od tego czasu przybywali na wyspę z Anatolii. Jednakże ostatnio wokół ciągnącego się od czterech dekad konfliktu cypryjskiego powiało optymizmem. Sekretarz generalny ONZ Ban Ki-Moon oznajmił, że spodziewa się, iż w niedługim czasie zostanie osiągnięte porozumienie w sprawie przyszłości wyspy³⁸.

Bibliografia

Druki zwarte:

Adamczyk A., *Cypr. Dzieje polityczne*, Wydawnictwo Akademicki DIALOG, Warszawa 2002

Borucki M., *Historia powszechna 1945-1996*, Wydawnictwo Mada, Warszawa 1996

Jędrzejczak D. (red.), *Nowa dziesiątka Unii Europejskiej*, Dialog, Warszawa 2005

Kuczyński M., *Krwawiąca Europa*, Dom wydawniczy Bellona, Warszawa 2001

Łaski P., *Secesja części terytorium państwa w świetle prawa międzynarodowego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1990

Malendowski W. (red.), *Spory-konflikty zbrojne- terroryzm. Dysfunkcjonalne czynniki współczesnych stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Naukowe INPiD UAM, Poznań 2006

Nitecka-Jagiello B., *Cypr [w:] Encyklopedia świat w przekroju 1981*, Wiedza Powszechna Warszawa 1981

Passent D., *Cypr jako problem międzynarodowy, [w:] Encyklopedia świat w przekroju 1965*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1965

Rozalicz K., *Sprawa Cypru w stosunkach międzynarodowych [w:] Encyklopedia świat w przekroju 1975*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1975

Szatkowska J., *Cypr [w:] Encyklopedia świat w przekroju 1988*, Wiedza Powszechna Warszawa 1988

Toporek W., *Historia powszechna 1945-1998*, Małopolska Oficyna Wydawnicza Korona, Kraków 1998

Trzciniński K. (red.), *Dylematy państwowości*, ASPRA-JR, Warszawa 2006

Wyczański A., *Historia powszechna. Wiek XVI*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1987

Artykuły:

Adamczyk-Partyka D., *Stosunki turecko-cypryjskie w świetle akcesji Turcji do Unii Europejskiej*, „Wspólnoty Europejskie- Biuletyn Informacyjny” 2006, Nr 9

Fuksiewicz A., *Cypryjska arytmetyka*, 20.07.2011,
http://wyborcza.pl/prezydencja2011/1,111800,9981817,Cypryjska_arytmetyka.html.

Kaya A., *EU Integration Process: Prospects and Challenges for Turkey*, „Wspólnoty Europejskie”, 10/2005

Niklewicz K., *Cypr zablokował start negocjacji Turków z Unią*, „Gazeta Wyborcza” 12.06.2006,
<http://wyborcza.pl/1,86682,3409834.html>.

³⁸A.Fuksiewicz, *Cypryjska arytmetyka*, 20.07.2011,
http://wyborcza.pl/prezydencja2011/1,111800,9981817,Cypryjska_arytmetyka.html.

Dokumenty:

Declaration of Independence by Turkish Cypriot Parliament on 15 November 1983,
<http://www.atcanews.org/archive/declarationofindependence.pdf>.

Źródła internetowe :

CIA- The World Factbook- Cyprus, 20.07.2011, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/cy.html#Econ> i TRNC

TRNC State Planning Organization, February 2008, 20.07.2011, <http://www.devplan.org/Frame-eng.html>.